

DUPKA GYÖRGY

65 ÉVE TÖRTÉNT

A KÉNYSZERMUNKÁRA HURCOLT KÁRPÁTALJAI FIATALOK KÁLVÁRIÁJA

„Az t írták a donbászi vidékről, / véresen ment le a nap az égről, / de sok vér folyt az idegen földre, / de sok bányász aludt el örökre.” A Punykó Mária által 1988-ban Tihor Júlia beregújfalui adatközlőtől hangszalagra rögzített, 1992-ben légerverses gyűjteményben¹ is megjelent balladából idéztem. A ballada szerzője ismeretlen, valószínűleg egyike azoknak a fiataloknak, akiket 1947–1952 közt kényszerítettek bányamunkára a Donyec-medencében. Kívülálló ugyanis aligha tudta volna hitelesen megjeleníteni az elhurcolt fiatalok sorsának sok esetben tragikus alakulását.

Gyermekkoromban apámtól és más felnőttektől gyakran hallottam Szolvával és Donbással kapcsolatos hátborzongató történeteket, és mindkét helyszín a „pokol kapujaként” vésődött emlékezetembe. Emlékszem Forgon Pál egykori református püspök légerversének a lényegét borzongató pontossággal megfogalmazó sorára – „*Népiünk temetője: Szolyva*” –, a balladából vett idézet negyedik sora pedig – „...*de sok bányász aludt el örökre*” – a Donbáson bányamunkára kényszerített magyar „fezeós” fiúk sorsának emlékét ápolja bennem. A donbászi légerballadát beregszászi, nagybégányi és más települések munkatáborát megjárt túlélői többször elénekelték különböző rendezvényeken. Apám több ezer társával együtt katonai behívóval, huszonegy évesen került Donbászra, ahol szintén beregvidéki fiúktól hallotta énekelni. A rabszolgamunkát nem sokáig bírta (túrta), néhány cimborájával hazaszökött, de itthon elfogták és elítélték őket. Ezúttal a murmanszki légerbe vitték, ahol túlélte a 40-50 fokok pusztító hideget – hite a fagynál is erősebb volt.

A feltárt levéltári anyagok szerint 1947–1952 közt vidékünkön a legnagyobb munkabehívás, erőszakos toborzás zajlott le, amely tömeges ellenszegülést váltott ki a lakosság körében.² Akkoriban Kárpátalját kijevei utasításra a Sztálinói (Donyec) Munkaközponthoz sorolták, és meghatározott számú munkaerőt kellett biztosítania az újjáépítendő bányavidék részére. 1947 márciusában jelent meg az USZSZK Minisztertanácsa és az Ukrajna Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottságának rendelete, amely Kárpátalja részére 8 000, 1949-ben 5500 fős kvótát állapított meg. A megyei vezetéshez kapcsolódó egyik ügyszerint Ivan

Turjanica, a megyei tanács végrehajtó bizottságának elnöke levélben kérte az ukrán kormányt, hogy Kárpátalja számára ettől alacsonyabb kvótát állapítson meg; de ezt a kérést figyelmen kívül hagyták. Turjanica elnök és végrehajtói körülmekintően szervezték meg a rendelet végrehajtását: koordinálásukkal 1947–1949-ben mintegy 12 000 kárpátaljai fiatalat kényszerítettek a Donyec-medencei munkatáborokba. „Az *'önkéntes munkát' nem is élte túl mindenki*”.³ Sztálin halála után már visszafogottabban foglalkoztak munkaerő-toborzással, a feketelistára került német, magyar és más nemzetiségűek (köztük kuláknak minősített, valamint görög katolikus papi családok) kitelepítésével. Az 1947–1991 közötti időszakra vonatkozó adatok szerint a Szovjetunió különböző területeire a kényszerintézkedések során kitelepített és a szovjet propaganda hatására áttelepült személyek száma több mint 200 000 fő.⁴ A levéltári ügyiratok igazolják, hogy megyei szinten a „munkabizottság” és a hadkiegészítő parancsnokság a behívókat 1947 márciusa–áprilisa között először a hegyvidéki falvakban kézbesítette ki. Sokan megtagadták a behívók átvételét, inkább a bujdosást választották. Rahón például a listán szereplő 171 katonaköteles személy közül március 17-én csak 66 fő jelent meg, az alkalmasnak talált 53 főből csak 23 főt küldtek Donbászba, a többiek megszöktek.⁵ Egy 1948-as feljegyzés szerint a románok lakta Középpapsán (Szerednye Vogyane), Tiszafejéregyháza (Bila Cerkva) és Aknaszlatina községben mintegy 100 fő kapott behívót, a megadott időben és helyszínen azonban senki sem jelentkezett. A „munkabizottság” utasítására a milícia rajtaütésszerű ellenőrzést hajtott végre Középpapsán, melynek során 25 katonaköteles fiatal a helyi községi tanács épületébe zártak be. Az éjszaka folyamán a kitört ablakon keresztül öten megszöktek. A reggeli órákban kikerkező belügyiseket felháborodott tömeg fogadta, és a kialakult, meglehetősen zavaros helyzetben a többiek is kiszabadultak. A hatóságok ezeken a településeken is megtorló intézkedéseket foganatosítottak. Helytálló korabeli információk vannak arról, hogy a katonaköteles fiatalok központi gyűjtőhelyéről (Munkács, Duhnovics utca, közel a vasútállomáshoz) szintén százak szöktek meg. Szemtanúk állítása szerint sokan a Donbászra irányított szerelvényekről ugráltak le.

Üdvözlendő, hogy a korábbi hallgatás falát áttörve Kárpátalján egyre többen foglalkoznak a donbászi munkaszolgálat magyarokat érintő problémakörével, többek közt újságírók, helytörténészek, főiskolai kutató-tanárok és diákok. Az úttörők között kell megemlíteni Csanádi Györgyöt (Beregszászi György⁶ néven is publikál), aki a beregszászi járási lapban (1945–1991 közt *Vörös Zászló* néven látott napvilágot) az 1948-ban megjelent, Donbással kapcsolatos sajtóanyagot elemezte, szemtanúkat idézett fel, és erről az időszakról adott hiteles képet. A Donbász-kérdéskörrel eddig leginkább a beregszászi főiskola fiatal kutatói foglalkoztak. Ebben a tárgykörben figyelemre méltó

elemző tanulmányokat között a 2002-ben itt diplomázott, majd tudományos fokozatot elért Molnár D. Erzsébet (Svetkó Erzsébet néven is publikál),⁷ aki a főiskola történelem és társadalomtudományi tanszékének oktatója. Tanítványa, Tóth Zsuzsanna⁸ is intenzíven foglalkozott a deportálás második hullámaival. A Pécsi Német Kör által szervezett projektekre elküldött közös dolgozatuk⁹ elismerést váltott ki. Molnár D. Erzsébet irányítása alatt elmélyülten foglalkozott a témával Baráth Viktória¹⁰ diákkutató is, aki mélyinterjúkat készített benei, mezővári, kígyósi, makkosjánosi, balazséri, búcsúii, borzsovai túlélőkkel, és elemezte azokat. Az adatközlőkkel kitöltetett kérdőívek révén olyan adatokat gyűjtöttek a donbászi munkaszolgálatról, amelyeket szakirodalmi, valamint levéltári forrásokból nem tudhatunk meg. A Molnár D. Erzsébet–Tóth Zsuzsanna szerzőpáros találóan állapítja meg: *„Bár a kérdőívek magyar nemzetiségű emberekkel készültek, azonban ez az elhurcolás és a munkatábor körülményeinek bemutatása szempontjából indifferens, s ezért jól tükrözik az eseményeket és a körülményeket”*.

Az említett kutatók eddig publikált dolgozataiból úgy tűnhet, mintha a kényszerintézkedések kizárólag a magyar és német katonaköteles fiatalokra terjedtek volna ki. Egyetértek azzal a következtetéssel, hogy ez az akció a „malenykij robot” után tulajdonképpen a második deportálási kísérletnek is tekinthető, ugyanakkor részigazságnak tartom a megállapítást, miszerint a kényszermunka *„áldozatai túlnyomó részt tizenéves magyar fiatalok voltak”*, s hogy a munkaszolgálatosok által átélt meghurcoltatás és megaláztatás csakis rájuk vonatkoztatva, *„a szovjet hatalom magyarellenos nemzetiségpolitikájának”* számlájára írható. Ez a kijelentés pontosításra szorul.

A valóság az, hogy a sztálini kommunista diktatúra a szovjet társadalom minden osztályával és nemzetiségével, különösen a meghódított területek lakosságával szemben fokozott óvatosságot tanúsított. Kárpátalja népeihez is gyanakvással viszonyult. Ez az oka annak, hogy az 1927–1930 között született magyar, német, román, ruszin/ukrán és más etnikai csoportokhoz tartozó fiatalokat nem sorozták be a szovjet hadseregbe. A jelzett korosztály fiataljai közül sokan politikailag megbélyegzett családok sarjai voltak, viszont a *„munkahadseregbe”* alkalmasnak találták őket. Egy-egy keletre induló vasúti transzportba a 18-21 évesek közé a létszám emelése érdekében 14-17 éves fiatalokat is besoroztak. Apám visszaemlékezése alapján tudomásom van arról, hogy a Szovjetunió szinte valamennyi nemzetiségének „feketelistára került” képviselőit Donbászra kényszerítették.

Tény, hogy a helyhatósági „munkabizottságok”, a hadkiegészítő parancsnokságok a szovjet titkosszolgálat közreműködésével a magyar, német és román lakta településeken sokkal erőszakosabban hajtották végre a toborzási akciókat,

mint a ruszin/ukrán lakta helységekben. Valójában a szocialista tervgazdaság számára szükséges olcsó munkaerőt toboroztak, elhallgatva a szándékos migrációs, telepítési politika lényegét. Az érintett fiatalok mozgósítását a szovjet agitációs propagandagépezet „önkéntes tömegmozgalomként” állította be.

Az ukrán, orosz, román és a helyi magyar sajtóban is „boldog munkáshétköznapokról” szóló, a fiatalokat Donbászra csalogató olvasói leveleket közöltek. A Kárpáti Igaz Szó *Levelek a Donbászból* rovatában olvasható a bátyúi Hollender Ferenc levele, aki Ekonomicseszk városba került, „*hogy gyors ütemben építhes-sük fel gyárainkat, falvainkat, kultúr- és egészségügyi intézményeinket, szükség-es, hogy elsősorban szemet, minél több szemet termeljünk*”. Levelében leírja azt is, hogy Preznánszky László társával együtt jeles eredménnyel fejezte be a két-hónapos tanfolyamot. Bányában dolgoznak, brigádjuk 300 %-ra teljesítette havi tervét, Szilágyi József barátja 1100 rubelt keresett, napi 8 órát dolgoznak, kiváló tisztálkodási lehetőségük van. A bányatelepen öten laknak egy szobában, „*de most Csanda Sándor elhozatta a feleségét, így most ők külön lakást kaptak*”. Esténként szórakoznak, tanulnak, moziba és klubba járnak. Hatan 1 hektár földet is kaptak, hogy azon kertészkedjenek. Ezekkel a szavakkal fejezi be levelét: „*Beiratkoztam a sportklubba is, amely már az új öt éves terv egyik alkotása. Esténként sokáig szól nálunk a rádió, a gitár és a balalajka hangja összevegyül a mi énekeinkkel és eltölt bennünket az itt megtalált életöröm.*”¹¹

Egy másik „idillikus” levél szerzője a bótrágyi Demeter Ferenc, aki alig néhány hónapja jött ki Bótrágyról társaival együtt, kitűnően érzi magát, egészséges, jó eredménnyel elvégezte a bányásziskolát. Amíg tanult, 350 rubel fizetést kapott a teljes ellátáson kívül. Most már betanított szakmunkásként 2200 rubel a keresete. Példamutató szovjet hazafiként üzent az otthon maradottaknak: „*De vannak itt olyanok is, akik itt is az otthoni kuláckfiú életét szeretnék élni – munka nélkül. Ezek írják haza a kétségbeesett hangú leveleket, ezek szítják az ellenséges propagandát. Mi, akik boldogan jöttünk ide, mert segíteni akarjuk Hazánk nagy újjáépítési munkáját, súlyt helyezünk arra, hogy ezeknek a kulákelemeknek a hazugságait megcáfoljuk és felvilágosítsuk az otthoniakat a valóságos helyzetről.*”¹²

A beregszászi járási lap csoportos levelet is közölt: „*A FZO 14. számú iskolájának tanulói a Sztálinói terület horlovkai Komszomolec bányából, akik a beregszászi, munkácsi és ungvári járásokból érkeztek, a legnagyobb igyekezettel tanulják mesterségüket, hogy minél több szemet adjanak a hazának. Jól érezzük itt magunkat, felhívunk benneteket, jöjjetek ide, tanuljatok, dolgozzatok velünk együtt.*”¹³ Az ugyanebben a lapszámban *Újjáépítjük Donbászt!* címmel megjelent vezércikk többek közt leszögezte: „*A körzet ifjúsága örömmel fogadta az állami munkatartalékokba való behívásról szóló felhívást. Zsúfo-*

lásig megtöltve a beregszászi városi színház nagytermét, kifejezésre juttatták azt az elhatározásukat, hogy aktív építői lesznek a szocialista népgazdaság fellendítésének, boldogan mennek el dolgozni Donbászba, hogy valóra váltsák azt, amiért annyian áldozták életüket.”¹⁴

Csanádi György utánanézett az eseménynek, leírása szerint valóban tartottak ilyen fórumot Beregszászban, ahol arra akarták rávenni a tizenéves fiatalokat, hogy hazafias meggyőződésből válasszák a bányász szakmát, vegyenek részt Donbász újjáépítésében. Ilyen toborzó-gyűléseket tartottak a vidék minden közigazgatási egységében, amelynek szervezői a megyei, járási „munkabizottságok” voltak. Ezeken a fórumokon ismertették „az állami munkatartalékokba való behívásról szóló felhívást”. A helyhatóságtól bekérték a katonaköteles fiatalok személyes adatait, ezek alapján falvanként kimutatás készült, csak azok mentesültek a munkaszolgálat alól, akik korán elvesztették szüleiket, sokgyermekes családok fenntartói, vagy orvosilag igazolt rokkantak voltak, valamilyen súlyos betegségben szenvedők közé sorolták.¹⁵

Ugocsa falvaiban a falubírók is kidoboltatták a munkaszolgálatra való jelentkezés kötelezettségét: „Ha nem mentek Donbászra, mentek a börtönbe!” Az érintett fiatalok 1948. március 10-én a nagyszülősi hadkiegészítő parancsnokságon jelentkeztek. A regisztrációt követően bevagonírozták és fegyveres kísérettel a Donyec-medencei szénbányákba vitték őket. Először FZO-iskolába¹⁶ kerültek, ahol elsajátították a bányász-szakma fortélyait, a szénfejtéssel kapcsolatos tudnivalókat stb. A tanfolyam elvégzése után szétszórták őket a következő bányavárosokba: Sztalino (Donyec), Makejevka, Gorlovka, Jenakijevo, Zugresz, Vorosilovgrad (Luganszk), Krasznij Lucs, Novij Donbasz. Bárhová kerültek, mindenütt hároméves szolgálati időt voltak kötelesek letölteni.

Az „önkénteseknek” titulált ugocさいak a hazakészülő német és magyar hadifoglyoktól vették át a szénbányák művelését. A tiszabökényi id. Bocskor András, id. Illyés Antal, id. Gacs József, id. Dupka György, id. Demjén József, a tivadarfalvai Sárközi László, Balogh Lajos, Kardos Dániel, Várad Gyula, a péterfalvai Sárközi Tivadar a 8. és 9. sz. bányában napi nyolc órát dolgozott. Voltak közöttük ácsok, vasmunkások, vájárok stb. Sokan négy évet és nyolc hónapot töltöttek el Donbászban. A sikertelenül szökni próbáló fiatalokat a „népbíróság” egy-két évi kényszermunkára ítélte. Az „önkéntes bányászok” veszélyes körülmények között, olykor a vágatok mélyén feltörő vízben hason csúszva, szénpor-sárban dolgoztak. A nehéz munka túlélői testileg-lelkileg összeroppanva, szénpor okozta tüdőbetegséggel, mellhártyagyulladással, csonttöréseket elszenvedve jöttek haza.¹⁷

A fentebb elmondottakat a técsői Ajtay Sándor visszaemlékezése is alátámasztja: „Sztálin nem hitt a kárpátaljaiaknak, mármint a magyaroknak, svá-

boknak, zsidóknak, de még a ruszinoknak sem, mert az 1927 és 1929 között születetteket nem hívták be a hadseregbe. Ehelyett amolyan munkatáborokba szállítottak bennünket. Közölték velünk, Donbászra megyünk dolgozni. Mi már előre sejtettük, hogy baj lesz ebből. Négy éve is csak három napra vitték el apáinkat, idősebb testvéreinket, és mi lett a vége... Marhaszállító vagonokba vagoníroztak be. Két hétig tartott az út, mire megérkeztünk Sztalinóba, egy bányavárosba. Barakkba tereltek bennünket, korábban német hadifogolytábor volt. Egyenruhát kaptunk, mondták, e naptól fezeósok vagyunk, 5 évet fogunk dolgozni és tanulni. 8 órát dolgoztunk, este tanultunk. Mellettünk, Zugreszben 2 ezer fős női tábor volt. Magyarországról hozták ide ezeket a foglyokat, bűnük, hogy arisztokrata családból származtak, 1950-ben vitték őket haza... Jómagam 1952 karácsonyán érkeztem haza. Előtte egy nap összereltek bennünket, s közölték, hogy kivettük részünket az ötéves terv teljesítéséből. Kezünkbe nyomtak egy dokumentum-, illetve egy okmányfélélt, s kijelentették, hogy mehetünk haza.¹⁸

A Donyec-medencei bányatelepüléseken uralkodó tűrhetetlen, börtönjellegű körülményeket, rablásokat, etnikai villongásokat, verekedéseket, gyilkosságokat, halálos kimenetelű munkabaleseteket, a kimerítő rabszolgamunkát a gyenge idegzetűek nem tudták sokáig elviselni, többen az öncsonkítást, az öngyilkosságot választották. Az ellenszegülők, a bátrabbak innen is megszöktek. A táborban maradt fiatalokra számos veszély leselkedett. A falvanként kialakult csoportok igyekeztek egymásra vigyázni, de – betegség vagy baleset következtében – így is sokan meghaltak, a donbászi temetők névtelen sírjaiban nyugszanak. A szökevényekkel kapcsolatban sok száz „népbírósa” per zajlott le. A nyomozati anyagokból megtudhatjuk, hogyan hagyták el egyesek a munkatábort, kik vettek részt a dezertőrök felkutatásában, hol állították őket bíróság elé, kit mennyi évre ítélték. Tudunk arról is, hogy sokan nem tértek haza, ezen a vidéken telepedtek le.

2009-ben egy kutatócsoport tagjaként a Donyec-medencében járva a felkeresett településeken sok Kárpátaljáról elszármazott magyar, német, ruszin/ukrán, román nemzetiségű férfival, illetve nővel is találkoztunk, akik egykori „fezeósok” voltak, s különböző személyi okok miatt nem tértek vissza szülőfalujukba. A 2001. évi népszámlálás adatai szerint a két bányavidéken elterülő Donyeck megyében 421, Luganszk megyében 246, Dnyepropetrovszk megyében 593 magyart tartottak számon, akik már a családon belül is az orosz és ukrán nyelvet használják – valamennyien asszimilálódásra vannak ítélve.¹⁹ Az ottmaradtak ugyanis családot alapítottak, többségük bányászként ment nyugdíjba. Találtunk olyan települést, ahol a lakosság túlnyomó többsége korábban kárpátaljai illetőségű volt, még polgármestert is földijeik köréből választottak.

Donyeck város elhagyatott külterületén sikerült megtalálni a hírhedt 8. és 9. sz. bányát, ahol az ugocsaiai, köztük apám és falubelije rabszolgamunkát végeztek. Mára mindkettőt bezárták, az egész vidék egy nagy szabadtéri bányamúzeum: szögesdrót-kerítés és barakk-maradványok, rozsdás csillék, felvonók, meddőhányók dacolnak a múlt idővel, mementóként hirdetve egy gyilkos kor letűntét.

A helyi lakosok néhány temetőben gondozzák a névtelen sírokat is, amelyekben „*de sok bányász aludt el örökre.*”

JEGYZETEK

¹ Istenhez fohászokdva. Verses levelek, imák a sztálini légerekből 1944–1947. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1992, 27. o.

² Малень Олександр О.: Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст. Інформаційно-видавничий центр ЗППО, Ужгород, 2004, стр. 100.

³ OFICINSZKIJ ROMÁN: Munkaerő-toborzás a Donbászra. In: Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra. Argumentum MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2010. 251. o.

⁴ Малень Олександр О.: Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст. Інформаційно-видавничий центр ЗППО, Ужгород, 2004, стр. 48.

⁵ Uo., 251–252. o.

⁶ Beregszászi György: Újjáéptjük Donbászt! In: Bereginfo, 5. évf. 41. sz., 2001. 10. 15–21. sz., 4. o.

⁷ Svetkó Erzsébet: A donbászi munkaszolgálat. Adalékok a szovjet rendszer Kárpátalján érvényesülő nemzetiségpolitikájához. Közpolitika, Századvég, 2003. február. Ugyanő: Adalékok a nemzetiségpolitika alakulásához Kárpátalján (1947–1952). A donbászi munkatáborok résztvevőinek visszaemlékezéseiből. In: Acta Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos közleményei, Beregszász, 2003/3., 82–96. o. Ugyanő: Nemzetiségpolitika Kárpátalján a szovjet rendszer kiépülésének idején. Diákok és fiatal kutatók tudományos konferenciájának anyagai, I. füzet, II. Rákóczi Ferenc KMF, Beregszász, 2005.

⁸ Tóth Zsuzsanna: Donbász. A deportálás második hulláma. In: „Oththon a könny is édes”. Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében. Tanulmányok, hatásvizsgálatok, interjúk, riportok hivatalos iratok, vallomások tükrében. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2009, 68–73. o. Ugyanő: A donbászi munkatáborok résztvevőinek visszaemlékezése. Riport Papp Endrével. <http://www.karpatzemle.uz.ua/tarstud/ta050802.htm>, 2009. 02. 16.

⁹ A Szovjetunióhoz csatolt Kárpátaljáról donbászi kényszermunkára. In: Malenykij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenykij robotra” a sztálini légerekbe 1944/45–1955. Pécs, 2009, 218–232. o.

¹⁰ Baráth Viktória: A donbászi munkaszolgálat a kigyósi túlélők emlékezetében. In: Acta Beregsasiensis 2009/1., 55–68. o.; A donbászi munkaszolgálat a vári és benei túlélők emlékezetében. In: Acta Beregsasiensis 2010/3., 151–161 o.; A donbászi munkaszolgálat a beregszászi járás elhurcoltjainak emlékezetében. In: Acta Beregsasiensis 2011/1., 73–86. o.

¹¹ Kárpáti Igaz Szó, 1948. március 2.

¹² Uo.

¹³ Vörös Zászló, 1948. április 15

¹⁴ Uo.

¹⁵ Csanádi György: Sorforduló évek sodrásában. Fejezetek Beregvidék történelmi múltjából. PoliPrint, Ungvár, 2004, 200-203. o.

¹⁶ FZO-iskola: Skola Fabricsna-Zavodszkogo Obucsenyija (Gyári-Üzemi Oktatás Iskolája). Az intézmény 1940. október 2-től Sztálin 1953-ban bekövetkezett haláláig működött „Az állami munkástartalékról” című kormányrendelet alapján.

¹⁷ Lásd: „Otthon a könny is édes”, i. m. 24-26. o.

¹⁸ Élő történelem. Válogatás a meghurcolt magyarok visszaemlékezéseiből. 1944–1992. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993, 107.o.

¹⁹ Dupka György: *Fogyó, gyarapodó nemzetiségek, érdekképviseltek Kárpátalján*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2011, 148. o.

